

монашеских библиотек. Фрагмент инвентаря 1774 г. с описаниями «церковных книг» публикуется впервые. Важнейшей составляющей любого монашеского книжного собрания являются богослужебные книги, поскольку без них в обителях не могла происходить полноценная молитвенная жизнь, которая является основой монашеской духовности. Обычно богослужебные книги в инвентарных описаниях выделялись в отдельную группу – «церковные книги» («*księgi cerkiewne*»), то есть те, которые хранились в церкви / церквях монастыря. Собственно на примере одной из обителей рассмотрено богослужебное книжное наполнение василианских монастырей в последней четверти XVIII в. В этот период в Вицинской обители наблюдается поликонфессиональный состав богослужебной литературы – были униатские и православные издания, а также римско-католический Миссал. В общем монастырь был полностью обеспечен богослужебными книгами, а, следовательно, имел возможность осуществлять полноценную литургическую жизнь.

Ключевые слова: Вицинская василианская обитель, инвентарное описание, «церковные книги», богослужебная литература.

УДК 930.2:94(477)

Ольга Березовська,

мол. наук. співробітник Інституту архівознавства НБУВ

ІНФОРМАТИВНА РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ МЕМУАРИСТИКИ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОЇ ГРОМАДИ 1870–1890-х РОКІВ

Висвітлено питання інформативної репрезентативності мемуаристики діячів українського громадівського руху другої половини XIX ст. як джерела з історії Одеської громади 70–90-х років XIX ст., відзначено, що попри певний суб'єктивізм, мемуари мають велике значення у розкритті дослідниками багатьох ключових питань з історії українського національно-демократичного руху цього періоду.

Ключові слова: мемуари, Одеська громада, український національно-демократичний рух.

Інформативні можливості мемуаристики діячів українського громадівського руху в сучасному інформаційному просторі все більше привертають увагу нинішніх дослідників. Так, важливою складовою при дослідженні історії становлення та діяльності Одеської громади 70–90-х років XIX ст. є джерела особового походження, серед яких – мемуарні праці, особливо з огляду на те, що громадівське життя, видатні постаті та діячі громадівського руху знайшли чи не найповніше відображення саме у спогадах. А при відсутності офіційних нормативно-організаційних, установчих документів громад другої половини XIX ст. джерела особового походження мають велике значення у розкритті дослідниками багатьох ключових питань з історії українського національно-демократичного руху цього періоду. Зрозуміло, що вони мають деякий суб'єктивізм та певні неточності, але поряд з листуванням мемуари яскраво передають атмосферу й колорит висвітлюваної епохи та всебічно характеризують постаті учасників громадівського руху.

При розробленні наукових досліджень з питань громадівського руху дослідники широко застосовують спогади. В працях О. В. Болдирева [1; 2], А. М. Катренка [7], О. С. Козирева [9; 10], С. Г. Чмир [4] прослідковується історико-джерелознавчий аналіз мемуаристики діячів українського національно-демократичного руху другої половини XIX ст. крізь призму

висвітлення авторами питань утворення, основних напрямів діяльності громадського товариства, ідейних переконань та біографічних характеристик її керівників та діяльних членів. Спогади громадівців Є. Чикаленка, С. Єгунової-Щербини, М. Галина, М. Грінченко, І. Каманіна, Д. Овсянико-Куликовського висвітлюють ключові питання діяльності Одеської громади 1870–1890-х років, характеризують її кількісний та якісний склад, основні напрями діяльності громадівців, подають біографічні характеристики її очільників, слугують вагомим джерелом для дослідження особистісних даних видатних громадсько-політичних, культурних, освітніх діячів того часу та їх внеску в національно-демократичний рух другої половини XIX ст.

Метою даного дослідження є аналіз інформативної репрезентативності мемуаристики діячів українського національно-демократичного руху другої половини XIX ст., що висвітлює історію діяльності Одеської громади 70–90-х років XIX ст. та її учасників.

Мемуаристика дозволяє вченим прослідкувати характерні відмінності у діяльності Одеської громади поряд з іншими громадівськими товариствами. Так, висвітлюючи це питання, дослідниця С. Г. Чмир вдало визначила автентичність Одеської громади та сформулювала її основні риси й відмінності: «З перших років існування Одеської громади визначилися її особливі риси, які збереглися і в наступний період. Це – й більш демократичний, у порівнянні з елітарною «старокиївською», склад: за винятком деяких імен (М. М. Коцюбинський в «одеський» період свого життя, М. Ф. Комаров, Я. М. Шульгін, Є. Х. Чикаленко), в громаді не було людей, що залишили тривкий слід в українській культурі; її склали головним чином викладачі середніх навчальних закладів, лікарі, юристи, службовці міської управи. Це – і значна толерантність в національному питанні. Цікаво, що самі керівники громади не були українцями за походженням; так, М. Ф. Комаров був росіянином, а Л. А. Смоленський мав змішане, російсько-українсько-франко-німецьке етнічне коріння. Це – й стійка прихильність драгоманівським ідеям, що зумовило контакти як з представниками революційного народництва, так і одночасно – з російськими лібералами» [16, с. 107].

У праці І. Рибаківа [13] містяться згадки про зв'язки громадівців Києва та Одеси 1870-х років з революційними та земськими організаціями України: перевезення з-за кордону та розповсюдження нелегальної літератури, відкриття підпільних друкарень, спробу досягти компромісу

та об'єднати ці три течії (одеська нарада 1876 р. та київська нарада 1878 р.). Загалом, за словами автора, наприкінці 1870-х років громади «виступили на шлях виразного революціонізування своєї роботи».

Так, тісні контакти та взаємодія з різними протестними організаціями того періоду вплинули на діяльність Одеської громади, спонукавши її діячів до більш радикальних позицій та дій, порівняно з Київською громадою та іншими громадівськими осередками того часу. З іншого боку, Одеська громада стала своєрідною платформою для виховання молодого покоління радикалів, революційних народників, котрі згодом брали активну участь в політичному житті Російської імперії.

Про одного з найактивніших учасників українського громадівського руху та члена Всеукраїнської позапартійної організації М. Комарова йдеться у статті В. Дорошенка [4], де автор детально описав його культурно-просвітницьку та наукову працю, видання ним бібліографічної та науково-популярної літератури. У статті автор звернув увагу й на співпрацю Комарова у галицьких часописах, де він регулярно публікував не тільки свої статті, літературні доробки, некрологи, критику, а й не видані до цього твори Д. Мордовця, А. Гулака-Артемівського, С. Руданського, М. Костомарова та ін. М. Комаров підтримував постійний зв'язок між Галичиною та Наддніпрянщиною, завдяки чому громадівці отримували нові відомості про розгортання національного руху у Галичині (що, звісно, не публікувалося у російській пресі), інформував галичан про нові літературні здобутки в Україні.

На жаль, В. Дорошенко не приділив достатньої уваги висвітленню особливостей участі М. Комарова в діяльності Одеської громади періоду 1880–1890-х років, у якій він був одним із лідерів (поряд із Л. Смоленським). Автор статті згадав лише про участь М. Комарова у Київській громаді 1860-х років, а саме – його просвітницьку діяльність у сільських школах, упорядкування ним зібраних у той період українських пісень, дум, легенд, колядок тощо, видання української популярної літератури. Незважаючи на явні інформативні лакуни статті, автор все ж змалював перед читачем образ Михайла Федоровича у контексті його літературної діяльності.

Діяльність Одеської громади 1870-х років, світоглядні позиції М. Драгоманова, О. Потебні висвітлені у спогадах вченого-мовознавця, літературознавця, педагога, публіциста, почесного члена Петербурзької академії наук, громадівця Д. Овсянико-Куликовського. Згадуючи студентські роки (1873–1876 рр.), проведені в Новоросійському

університеті в Одесі, автор відзначив великий вплив громадівського життя Одеси на становлення його ідейних переконань: «Громада була для мене школою політичного виховання», «беручи участь у Громаді, я деяким чином «брав участь в житті», залучався до руху умів, знайомився з різними течіями суспільної думки...», але разом з тим «українцем не став» [12, с. 22,25]. З великою шаною характеризує мемуарист особу М. Драгоманова, який відвідав Одеську громаду перед виїздом за кордон восени 1876 р. щоб залучитися підтримкою громадян у своїй подальшій закордонній діяльності.

Про діяльного члена Одеської громади 1870-х років О. Андрієвського йдеться у статті-некролозі історика-архівіста, учня В. Антоновича І. Каманіна. Автор приділяє велику увагу характеристиці громадського життя, описує масовий національний український рух, який захопив Олексія Олександровича, наклав відбиток на всю подальшу його працю: «національні симпатії і просвітницька діяльність стали його характерними рисами на все життя» [6, с. 432]. Про адміністративне заслання О. Андрієвського у 1877 р. до Архангельська та Тули, а в 1879 р. – до В'ятки І. Каманін, зважаючи на політичне життя 1902 р. – періоду створення ним спогадів, пише як про звичайне переселення.

М. Ковалевському – одному із найактивніших діячів українського національно-демократичного руху, члену Київської та Одеської громад, сподвижнику драгоманівської національної концепції присвячені спомини М. Галина – члена громадівського товариства, котрий яскраво й детально змалював постать М. Ковалевського на фоні політичних подій 1860-х – кінця 1890-х років та його участь у них [11]. До своїх споминів про Миколу Васильовича автор статті долучив і спогади близьких йому людей: О. Андрієвського, Ю. Цвітковського, Олени Пчілки, Лесі Українки, І. Франка. Приватне життя М. Ковалевського склалося трагічно: самогубство колишньої дружини М. Воронцової – учасниці російської терористичної організації, трагічна смерть дочки, божевілля сестри та його самотність й забуття на схилі віку і, разом з тим, дивовижна працьовитість, відданість справі національного розвитку, енергійна участь у всіх сферах громадського життя. На основі спогадів О. Андрієвського автор статті описав громадську діяльність М. Ковалевського на початку 1860-х років, коли останній навчався у Київському університеті, займався вчителюванням у недільних школах, кураторствував над сільською молоддю та пропагував серед неї ідеї національної самобутності.

У 1877 р. М. Ковалевський змушений був переїхати до Одеси, тоді ж він став членом Одеської громади, до якої входили частково і його університетські товариші Л. Смоленський, О. Андрієвський та ін. У той же час М. Ковалевський підтримував безпосередні зв'язки з революційними народниками. Але у 1879 р. його було заарештовано царським урядом і вислано до Східного Сибіру. Про арешт, тяжкі умови заслання, жорсткий жандармський контроль М. Ковалевський написав у своїх спогадах [8].

Повернувшись із Сибіру у 1882 р. М. Ковалевський оселився у Києві та залучився до праці у Київській громаді, але через неузгодженості з політичними поглядами старогромадівців вийшов з неї і надалі самостійно підтримував діяльність М. Драгоманова за кордоном. Зокрема М. Ковалевський надсилав М. Драгоманову кошти на видавничу справу, організовував перевезення до України забороненої урядом літератури та розповсюджував її, проводив збір коштів на заснування стипендії (чи навчального закладу) ім. М. Драгоманова (ця акція так і не була ним завершена), навіть заклав родинний маєток у Гадяцькому повіті, і ці кошти залучив до громадських потреб. Водночас, М. Ковалевський підтримував тісні зв'язки з молодіжними гуртками драгоманівського напрямку, будучи для них порадиником і посередником між ними і М. Драгомановим, брав активну участь у політичному та культурному житті галичан.

М. Грінченко також подала спогади про М. Ковалевського, «щоб нагадати сучасникам про цю цікаву людину з нашого минулого», в яких описала відносини М. Ковалевського із Чернігівською громадою 1890-х років, куди він постійно їздив для збору коштів на фінансування закордонних видань М. Драгоманова та галицьких видань драгоманівського напрямку [3].

Детальний життєпис одного з керівників Одеської громади Л. Смоленського подано у спогадах С. Єгунової-Щербини [5], підготовлених авторкою у 1930 р. з нагоди вшанування 25-річчя з дня смерті громадівця. Зокрема, мемуаристка, оповідаючи про діяльність Одеської громади, вказала точну дату виникнення громади (1871 р.) та її засновників (М. Боровський, В. Мальований, Сауляк, Цитович, Янченко), а вже у 1875 р. склад громади підсилили Л. Смоленський та О. Андрієвський, вступ яких, за словами авторки, «влив у неї струмок нового життя, нового змісту». Щодо ідейних міркувань та поглядів Л. Смоленського С. Єгунова-Щербина оцінювала останнього як прибічника «місії Драгоманова» з деякими розбіжностями у думках щодо подальшого державного устрою України:

Л. Смоленський був прихильником республіканського типу. Свою педагогічну діяльність він поєднував із громадською: «у своєму викладанні він провадив українофільські ідеї, він учив знати і розуміти історію українського народу, знати і любити українське мистецтво, українську пісню» [5, арк. 14–15], проводив бесіди у гуртках молоді громади, брав участь у навчанні та вихованні талановитої сільської молоді. Цікавими є спогади авторки про громадівські зібрання: «Громада збиралась, як і раніш, по суботах («суботники»), а як члени громади були під доглядом поліції, то доводилось цим зібранням надавати вигляд звичайних вечірок з музикою, співами, танцями, і під звуки їх члени Громади працювали над українським словником, обмірковували нові видання популярних книг і т. под. У 80-х і 90-х рр. діяльність Громади набула спокійнішого характеру, зосередившись на «словарній» та видавничій роботі» [5, арк. 22]. Після масових арештів у 1879 р. багатьох найактивніших членів Одеської громади, як зазначила мемуаристка, ця організація не припинила своєї діяльності, а лише перейшла на більш легальні позиції.

У 1890 р. в Одесі сформувалася молода громада драгоманівського напрямку, до якої входили Д. Сигаревич, Н. Коваленко, Н. Гернет, В. Злочанський, К. Біціллі, Н. Галинський, А. Синявський та ін. Про цей період та діяльність гуртка молоді й Одеської громади йдеться у спогадах А. Синявського про Д. Сигаревича [14].

Молода Одеська громада у своїй діяльності орієнтувалася на Галичину: частково здійснювала фінансування видання «органу української радикальної партії» «Народ», розповсюджувала нелегальну літературу як галицьку, так і драгоманівську в Україні тощо. Як свідчить автор, у 1893 р. молода громада фактично майже розпалася, а більшість її членів поповнили Одеську громаду, підсилити її ліве крило на чолі з Л. Смоленським. Спільними зусиллями громадівці склали російсько-український словник, видавали журнал «По морю и по суше», читали публічні лекції в народній аудиторії, забезпечували щорічну пенсію вдові Драгоманова, утримували сина й дочку свого товариша В. Мальованого, який помер на засланні.

Об'ємністю та широтою охоплення різних питань з діяльності українського національно-демократичного руху другої половини XIX ст. відзначаються мемуари Є. Чикаленка. Зокрема, автор спогадів змалював діяльність багатьох провідних діячів одеського громадівського руху (Л. Смоленського, В. Мальованого, М. Комарова та ін.).

Описуючи діяльність Одеської громади у 1890-х роках, Є. Чикаленко

значав, що до її складу входили люди з різними політично-соціальними поглядами, об'єднані «не програмою, бо ніякої програми у громад не було, а тільки любов'ю до українського слова». «Я підкреслюю *слова*, – наголошував він, – бо, крім людей настроєних демократично, які мали на меті інтереси народу взагалі, в громаді були люде далекі від інтересів демоса, але любили і дбали про розвиток українського слова» [17, с. 6]. Такий вислів є дещо хибним. Хоча у політичних і соціальних питаннях громадівці займали різні позиції, все ж найбільш діяльних з них об'єднувала не тільки любов до рідного слова, а й прагнення національно-культурного відродження України.

Особливо яскраво й детально у мемуарах Є. Чикаленка висвітлені відмінні світоглядні позиції найавторитетніших постатей у громаді – Л. Смоленського і М. Комарова; видавничу діяльність громадян; спроба видання власного друкованого органу; підтримка закордонної діяльності М. Драгоманова та сім'ї В. Мальованого, засланою до Сибіру; співпраця з Київською громадою тощо. «Принаймні я <...> з нетерпінням ждав громадського зібрання, – згадував Є. Чикаленко, – на якому я раз-у-раз довідувався про щось цікаве, невідоме мені і майже з кожного зібрання виходив задоволений» [17, с. 9].

Спогади присвячені не тільки найвідомішим і найдіяльнішим учасникам національно-демократичного опозиційного руху, згадуються у них і особи, які не ввійшли в аннали історії, не були загальноновизнаними лідерами, але все ж робили свій посильний внесок у громадівську справу. Підтвердженням цього є спомини письменника та суспільного діяча Г. А. Коваленка про художника В. Корнієнка [15], члена Одеської громади початку 1900-х років, автора замальовок до «Енеїди» І. Котляревського. Будучи хворим, він відмовився від гонорару за малюнки, а прохав відслати гроші в Петербурзьке товариство видання суспільно корисних і дешевих книг для українського народу.

В цілому мемуари громадівських діячів розкривають для їх дослідників широкій спектр питань з історії формування та діяльності Одеської громади 1870–1890-х років, її складу, біографічних даних членів громадівського товариства тощо. Попри певний суб'єктивізм, мемуари мають велике значення у висвітленні дослідниками багатьох ключових питань з історії українського національно-демократичного руху цього періоду.

Список використаних джерел

1. *Болдирев О. В.* Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. / О. В. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1994. – 144 с.
2. *Болдирев О. В.* Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47–55.
3. *Грінченкова М.* Про мало знаного / М. Грінченкова // Україна. – 1925. – № 6. – С. 120–125.
4. *Дорошенко В.* Памяти М. Ф. Комарова (1844–1913) / В. Дорошенко // Украинская Жизнь. – 1913. – № 9. – С. 86–93.
5. *Єгунова-Щербина С.* Л. А. Смоленський. Пам'яті учителя / С. Єгунова-Щербина. – Інститут рукопису НБУВ НАН України, ф. X, спр. 17332, 22 арк.
6. *Каманин И.* Алексей Александрович Андриевский (Некролог) / И. Каманин // Киевская Старина. – 1902. – Т. 78. – № 9. – С. 413–433
7. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст. Ч. 2. 60–90-ті роки XIX ст. / А. М. Катренко. – К., 1999. – 189 с. ; Катренко А. Одеська громада 70–90-х років XIX ст. / Андрій Катренко // Київська Старовина. – 1998. – № 2. – С. 84–95.
8. *Ковалевський М.* Зі споминів засланого без суду / М. Ковалевський // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. 16. – № 11. – С. 52–68.
9. *Козирев О. С.* Володимир Мальований: сторінки біографії / О. С. Козирев // Наукові праці : збірник. – Т. 10. Історичні науки. – Миколаїв : МФ НаУКМА, 2001. – С. 57–60.
10. *Козирев О. С.* Постаць Володимира Мальованого у контексті історіографії / О. С. Козирев // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Вип. 14. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – С. 31–38.
11. Маг-ін. Микола Васильович Ковалевський (Спомини) // ЛНВ. – 1909. – Т. 45. – № 2. – С. 371–379; № 3. – С. 537–547.
12. *Овсянко-Куликовський Д. Н.* Воспоминания / Д. Н. Овсянко-Куликовський – Петербург : Время, 1923. – 188 с.
13. *Рибаков І.* Українці-народники 1870–1880-х років на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру / І. Рибаков // Україна. – 1929. – № 5/6. – С. 43–76.
14. *Синявський А.* Дмитро Сигаревич (з нагоди п'ятнадцятиріччя його смерті 2/VII–1868 р. – 23/III–1914 р.) // А. Синявський. Вибрані праці. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 111–116.
15. *Сьогобочний Гр.* Василий Онисимович Корниенко (Некролог) / Гр. Сьогобочний // Киевская Старина. – 1905. – Т. 88. – № 1. – С. 15–17.
16. *Чмир С. Г.* Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Г. Чмир // Південна Україна XX століття : Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1 (4). – Запоріжжя, 1998. – С. 107–114.

17. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко – Львів : Діло, 1925. – Ч. 2. – 139 с.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2015 р.

UDC 930.2:94(477)

Olha Berezovska,

Junior researcher, Vernadsky National Library of Ukraine

Informative representativeness memoirs as a source for the history of Odessa Hromada of 1870–1890's

The questions of memoirs informative representativeness of leaders of the Ukrainian Hromada movement of the late nineteenth century as a source from the history of Odessa Hromada of 70–90-ies XIX century are investigated. It is singled out that despite some subjectivity, memoirs are important in discovery of a number of key aspects from the history of the Ukrainian national-democratic movement of this period by researchers. On the whole memoirs of community leaders of Ukrainian Hromada's to disclose their wide range of research on the history and formation of the Odessa Hromada 1870–1890's, its structure, biographical information of members of the Hromada's movement and others.

Keywords: memoirs, Odessa Hromada, the Ukrainian national-democratic movement.

УДК 930.2:94(477)

Ольга Березовская,

младш. науч. сотрудник института архивоведения НБУВ

Информативная репрезентативность мемуаристики как источника по истории Одесской громады 1870–1890-х годов

Освещены вопросы информативной репрезентативности мемуаристики деятелей украинского громадского движения второй половины XIX в. как источника по истории Одесской громады 70–90-х годов XIX в., отмечено, что, несмотря на определенный субъективизм, мемуары имеют большое значение в раскрытии исследователями многих ключевых вопросов истории украинского национально-демократического движения этого периода. В целом мемуары деятелей украинских громадских обществ раскрывают для их исследователей широкий спектр вопросов по истории формирования и деятельности Одесской громады 1870–1890-х годов, ее состава, биографических данных членов громадского общества и т. п.

Ключевые слова: мемуары, Одесская громада, украинское национально-демократическое движение.